

УДК 371.1

Романовський О.Г.

Неперервна освіта і підготовка професійних керівників-лідерів

Наприкінці двадцятого сторіччя людство поступово усвідомлює, що основним джерелом науково-технічного і соціального прогресу й основним його ресурсом усе більше стає творча особистість. При цьому умовою успішного розвитку практично кожної сфери людської діяльності стає не просто наявність висококваліфікованих і навіть не просто творчих фахівців, а фахівців-лідерів. Дійсно, тільки творчо мисляча індивідуальність може створювати техніку і технологію нового покоління, які у гармонійній єдності з суспільством і природою здатні забезпечити гідні умови матеріального і духовного життя, принести щастя та задоволення інтересів і прагнень людей. Проте в будь-якому творчому колективі повинен бути лідер, спроможний на основі методології системного аналізу своєчасно визначати тенденції розвитку суспільних потреб і відповідно до них прогнозувати розвиток техніки і технології. Володіючи найвищим фаховим і особистісним авторитетом, він повинен вміти організовувати ефективну спільну діяльність великих груп людей, спрямовуючи її на досягнення соціально значимих цілей.

Такий підхід ставить нові завдання перед сучасною системою навчання і виховання. Нова парадигма освіти повинна виходити з таких трьох принципових положень. По-перше, необхідно методами психолого-педагогічної діагностики як можна більш рано виявляти природні схильності, таланти і задатки кожного, особливо виділяти людей з яскраво вираженими рисами і якостями лідерів і забезпечувати їх цілеспрямовану фахову підготовку для формування потенційних лідерів, у тому числі лідерів-керівників. По-друге, варто наповнити глибоким гуманістичним сенсом зміст освіти, освітні технології та їхню спрямованість. По-третє, необхідно кожній людині прищепити потребу, бажання і навички навчатися протягом усього активного життя. Саме тут і лежать витoki ідеї неперервної освіти.

Виходячи з основних положень класичної педагогіки, результатів сучасних досліджень провідних вітчизняних та іноземних вчених у галузі психолого-педагогічної науки і філософії освіти, насамперед, В.Г.Кременя, І.А.Зязюна, С.У.Гончаренка, Н.Г.Ничкало, Г.О.Балла, І.Д.Беха,

В.В.Рибалки, С.А.Сисоевої, О.І.Кульчицької, В.О.Моляка, Б.О.Федоришина та інших, автор здійснив спробу розглянути деякі філософські, педагогічні і соціально-економічні аспекти проблеми підготовки професійних керівників-лідерів на основі аналізу світових тенденцій розвитку неперервної освіти.

1. Загальнофілософська цінність освіти в умовах науково-технічної революції

Для нинішнього етапу науково-технічної революції характерними стали небувалі якісні і кількісні зміни у структурі та організації суспільного виробництва, в управлінні ним. Досягнення науки і техніки безпосередньо впливають на виробництво, безупинно змінюючи його зміст, характер суспільного розподілу праці, її продуктивність, галузеву і професійну структуру. Це прямим чином обумовлює необхідність нової парадигми освіти. Наприклад, Е.В.Лузик розглядає природний розвиток знань як динамічну модель структури і змісту вищої освіти і формулює "кількісні критерії, що характеризують якість освітніх систем" [1, с. 58]. Сьогодні, на підставі результатів філософських досліджень проблем освіти в роботах В.Г.Кременя, І.А.Зязюна, Ш.А.Амонашвілі, В.О.Лозового та інших, можна стверджувати, що основні положення філософії освіти в XXI сторіччі полягатимуть у наступному.

По-перше, переважатиме особистісно-індивідуальна орієнтація навчально-виховного процесу. Як медицина сьогодні приходить до розуміння істини, що лікувати треба не хворобу, а людину, що нею хворіє, так і педагогіка повинна перейти від підготовки фахівця до формування особистості. Іншими словами, учити треба не кожну людину конкретній професії, а конкретну людину тій професії, яка найбільшою мірою відповідає її здібностям, покликанню і бажанню. Важливо підкреслити, що саме тут збігаються інтереси і суспільства, і самої людини. Дійсно, тільки при такому підході можна забезпечити умови найбільш повної самореалізації творчої індивідуальності кожного в його особистих і суспільних інтересах.

Це положення набуває особливої важливості в системі формування керівників усіх рівнів, оскільки від їхньої фахової компетентності і особистісних якостей визначальною мірою залежатимуть темпи і характер соціального прогресу. Наочним підтвердженням є разючі відмінності в результатах ринкових реформ, наприклад, у державах Балтії, в

Чехії, Угорщині, Словенії й Польщі, з одного боку, та в більшості пострадянських країн, в тому числі в Україні, з іншого. При, здавалося б, однакових або достатньо схожих стартових умовах і сьогодиншній рівень соціально-економічного розвитку, і траєкторії виходу на нього в першу чергу визначаються якістю і рівнем управління.

По-друге, визначальною тенденцією освіти усе більш стає її неперервність. Дійсно, сучасні темпи НТР призводять до прискорення практичного використання наукових досягнень, до швидкої зміни поколінь техніки і технології. За час активного трудового життя спеціаліста така зміна відбувається три-чотири рази, а в таких новітніх галузях, як обчислювальна техніка й інформаційні технології – значно більше. В цих умовах досить часто інформація, котру студент одержує на першому курсі, застаріває до моменту закінчення ним університету. Для того, щоб сформувати повноцінного фахівця, студентові варто не просто передати певну суму знань, а навчити його самостійно добувати необхідні знання.

Проте неперервність освіти має і ще один важливий аспект, який полягає в необхідності забезпечення методологічної, світоглядної, змістовної і психолого-педагогічної єдності при організації навчально-виховного процесу в різноманітних ланках і на різноманітних рівнях освітньої системи. Так, у Харківському державному політехнічному університеті при активній участі автора і відповідно до його концепції підготовки лідерів-керівників створено ряд інтегрованих навчальних комплексів. До їх складу входять як звичайні середні школи, так і спеціалізовані навчальні заклади різноманітних форм власності, у тому числі гімназії, ліцеї, коледжі, технікуми. Одержуючи в них загальну середню освіту, а в ряді випадків і дипломи бакалаврів, випускники усвідомлено обирають для продовження своєї фахової освіти профільні кафедри університету. Для багатьох з них навчання тут не є чимось абсолютно новим, оскільки в зазначених довузівських ланках навчальних комплексів навчання окремим дисциплінам здійснює цілий ряд викладачів університету, використовуються елементи вузівської системи організації навчального процесу – лекції, семінарські заняття, заліки і т.п.

По-третє, освіта набуває масового характеру. Рівень розвитку суспільного виробництва і сучасних технологій потребують величезної кількості не просто освічених, а висококваліфікованих фахівців. Вже сьогодні в Японії і на Тайвані ставиться питання

про необхідність загальної вищої освіти. Як зазначає спеціальний радник Генерального директора ЮНЕСКО, доктор педагогічних наук С.А.Тангян, існує загальна тенденція перетворення вищої освіти на загальну в більш-менш довгостроковій перспективі. Він вважає, що "...практично всі в тій чи іншій формі проходять через систему вищої освіти, але в різні періоди свого життя" [2, с. 8]. Один з наслідків розвитку науки і техніки виявляється в загальній потребі у високому рівні освіченості суспільства. Наука, знання, інформація перетворилися в безпосередню продуктивну силу, у категорію, що має загальноекономічне значення у світовому господарстві.

По-четверте, поряд із масовістю освіти відбуватиметься поглиблення індивідуалізації навчально-виховного процесу. На відміну від сформульованої вище особистісної індивідуальної його орієнтації тут, за словами дослідника інновацій у світовій педагогіці М.В.Кларіна, мається на увазі "адаптація освітнього процесу до запитів і потреб особистості" [3]. Тільки в цьому випадку складаються реальні передумови максимальної мобілізації мотиваційної сфери студента, повного розкриття і максимальної реалізації природних талантів і творчих здібностей кожного індивіда. Одночасно це зніме споконвічну "головну біль" школи про рівень успішності, контроль знань і примушення. Проте, при цьому істотно зросте роль викладача і вихователя, незмірно підвищаться вимоги до його особистості і педагогічної майстерності [4, 5].

По-п'яте, істотно зростають цінність освіти та її значимість як для самого індивіда, так і для суспільних очікувань і норм. Ця цінність, у свою чергу, переходить на якісно новий рівень. Диплом, отримані ступінь або звання, престиж навчального закладу, що дотепер відігравали визначальну роль в оцінці рівня освіти, поступово віддаватимуть першість рівню і якості самих знань випускника і його уміння практично ними користуватися. Іншими словами, самі знання й вміння стають самодостатньою цінністю.

По-шосте, система освіти в самому широкому розумінні повинна орієнтувати учнів не на те, як уникати різких виробничо-технічних і суспільно-політичних чи соціально-економічних змін, і навіть не на те, як до них адаптуватися, а на активне пристосування до перманентної зміни ситуацій і на активну участь у формуванні та здійсненні самих цих змін і перетворень. Справа в тому, що прискорення науково-технічного і соціального

прогресу і пов'язані з ним зміни будуть однією з найбільш характерних рис постіндустріальної цивілізації, формування якої сьогодні відбувається.

Нарешті, зміст і технології освіти усе більш наповнятимуться гуманістичним сенсом, а цілі формування особистості фахівця усе більш відповідатимуть необхідності забезпечення гармонії відносин людини з Богом, із природою, з іншими людьми і суспільством у цілому. Саме формування у студентів світоглядних позицій на принципах загальнолюдських цінностей, високої духовності і морально-етичної культури стане не тільки найважливішою компонентою, а й неодмінною умовою їхнього професіоналізму.

Якісні зміни засобів праці, характеру та організації виробництва потребують термінового та глибокого удосконалення традиційних і створення нових, найсучасніших, нестандартних напрямків підготовки фахівців, а також форм, засобів, шляхів і структури одержання загальної і фахової освіти. Принцип неперервності освіти і є сьогодні одним з ефективних напрямків реформування освітньої системи і приведення її у відповідність до вимог часу.

Окреслення загальних вимог суспільства до рівня освіти являє собою проблему, що тривожить сьогодні практично кожну державу у світі. Загально визначено, що інвестування освітніх програм є найбільш доцільним і в економічному аспекті, оскільки надає можливість підготувати фахівців з урахуванням перспективи розвитку науки і техніки. Інвестиції в людський ресурс – у системи освіти та охорони здоров'я, у духовну сферу – є найбільш перспективними і прибутковими.

2. Неперервна освіта як світова тенденція

Підтримка належного рівня кваліфікації, фахової підготовки спеціалістів залежить від багатьох чинників. Серед них – психологічні й технічні особливості шляхів одержання освіти в сучасних умовах. Розвиток нових економічних відносин, жорсткої конкуренції на ринку праці вимагають від навчальних закладів усіх рівнів належного виконання суспільного замовлення у поширенні знань про сучасні наукові досягнення.

Науково-технічна революція відкрила фантастичні можливості для різних форм одержання освіти. Використання і поширення телекомунікаційних, комп'ютерних мереж надають рівні можливості одержання освіти величезній кількості людей, навіть достатньо віддалених

територіально. Звичайно, таке твердження є досить умовним, оскільки світове господарство складають держави з різноманітними рівнями економічного, політичного, соціального і культурного розвитку. Індустріально розвинені і політично стабільні країни обумовлюють використання сучасної техніки навіть у побуті і повсякденному житті, в індустрії відпочинку. Країни ж, що розвиваються, мають можливість лише "стикнутися", поверхово ознайомитися з новітніми технологіями. Але це не повинно впливати на організацію і зміст навчання, його структуру, а також на прагнення суспільства в підвищенні рівня розвитку освіти, духовності і культури.

Можливість одержання освіти, певної системи знань з використанням мережних технологій є однією з форм дистанційного навчання. Віртуалізація набуття освіченості стає нагальною потребою майбутнього, але використання комп'ютерних технологій обмежується не тільки економічними можливостями суспільства, а й психологічною підготовкою окремої людини до сприйняття нових технологій, нетрадиційних джерел отримання знань. Психологічним бар'єром може бути також невігластво стосовно можливостей комп'ютерних технологій. Величезна кількість людей (навіть зі спеціальною освітою) не має достатніх умінь та знань, де і як знаходити знання, корисну, цікаву, вкрай потрібну їм інформацію. Ця тенденція найбільш помітна в країнах, які мало турбуються проблемами розвитку науки, державної підтримки освіти, інноваційного забезпечення кардинальних зсувів у цих галузях.

Сумарне наукове знання суспільства протягом останніх десятиліть збільшується майже у геометричній прогресії. Створення вузько спеціалізованих напрямків діяльності та інтеграція наук потребують відповідного рівня підготовки фахівців. У цій ситуації найбільш доцільним, на наш погляд, є варіант, коли спеціаліст ознайомлений з основами наук, має вичерпні знання з окремої галузі, напрямку, предмету тощо, а також володіє сучасними досягненнями суміжних дисциплін. Розвиток науки і виробничої практики потребує постійного удосконалення системи знань, оскільки це є "заставою" подальшого наукового прогресу.

Тому цілком зрозумілою є занепокоєність людства у визначенні шляхів і напрямків подальшого розвитку освіти та забезпечення її неперервності. Майже тридцять років тому світова громадськість звернула увагу на цю проблему. Визначення неперервної освіти було сформульовано

в Рекомендаціях про розвиток освіти дорослих на XIX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО в 1976 році, а її сутність викладена у двох доповідях авторитетних міжнародних комісій "Вчитися бути" (1972) та "Освіта: прихований скарб" (1995) [2]. Невпинне зростання ролі знань у сучасному світі та безпосередній вплив вищої школи на шляхи розвитку людської цивілізації визначають її відповідальність за подальшу долю людства, саме його існування.

Саме тому під егідою ЮНЕСКО протягом останнього часу було проведено регіональні конференції з питань вищої освіти у Гавані, Дакарі, Токіо, Палермо та Бейруті та Всесвітню конференцію в Парижі у жовтні 1998 року. Одноставним висновком стало положення, що вища школа, щоб бути на висоті завдань, що стоять перед нею, потребує серйозних реформ [1]. Зокрема, в Декларації Гаванської конференції підкреслювалося, що "природа сучасних знань, які характеризуються неперервним оновленням і стрімким розширенням, відповідає концепції неперервної освіти", "модель неперервної освіти повинна бути негайно взята на озброєння". У підсумкових документах Токійської та Бейрутської конференцій зазначалося, що "концепція освіти протягом всього життя має першорядне значення". Конференція в Палермо теж відзначала, що "навчання протягом усього життя з метою особистого і фахового розвитку, зміни роду занять, оволодіння широко-профільною кваліфікацією та відповідності пропозиції і попиту на висококваліфіковані кадри має вирішальне значення". Нарешті, Всесвітня конференція в Парижі сформувала як одне з основних завдань вищої школи в XXI сторіччі "забезпечення можливості одержання вищої освіти... протягом усього життя" [2].

В той же час, коли фактично інтеграційні процеси у сфері освіти ведуть до створення єдиного світового освітнього простору, система національної освіти України ще не повною мірою переборолася наслідкувані від попереднього суспільно-політичного устрою та соціально-економічного укладу принципи організації, цілі і зміст підготовки фахівців. Серед них можна назвати безліч надзвичайно вузьких спеціальностей і спеціалізацій, за якими продовжується масова підготовка фахівців, потреба у яких уже зникла і ніколи не відновиться. Другою із вказаних проблем слід вважати занадто консервативну систему управління освітою. Навіть суто формальне перетворення інститутів (інколи дуже й дуже посереднього рівня) на університети та академії майже не додало їм ні певної автономії у

виборі організації, форм та змісту навчання, ні зростання престижу та масштабного виходу на міжнародний рівень освіти. Нарешті, кризовий стан виробництва спричинив фактичну деградацію фундамен-тальної і прикладної науки, яка завжди була потужним двигуном підвищення ідейно-теоретичного і науково-методичного рівня професорсько-викладацького складу та поліпшення матеріальної бази навчальних закладів.

Занадто низька й нерегулярна оплата праці викладачів не сприяє притоку молоді та стимулює від'їзд найбільш висококваліфікованих кадрів за кордон. Нагадаємо, що підготовка доктора наук вимагає близько двадцяти років напруженої праці, якою є навчання від початкових класів до захисту дисертації. Недостатньо розвиненою лишилася й система вивчення іноземних мов, що істотно заважає інтенсивним міжнародним обмінам у сфері освіти, які в Європі вже давно стали нормою.

Все це, не зважаючи на окремі дійсно видатні досягнення деяких науковців, студентів та цілих навчальних закладів, які неможливо недооцінювати, ще гальмує нашу інтеграцію у європейський і світовий освітній простір. А низький життєвий рівень в країні не дозволяє нашим університетам запрошувати провідних іноземних фахівців на тривалу викладацьку роботу в Україні та надавати стипендії іноземним студентам для навчання у нас. Стажування ж наших викладачів та студентів відбувається здебільшого за рахунок грантів та інших коштів, що надаються або самими іноземними навчальними закладами, або різноманітними міжнародними фондами.

Успіх же будь-яких реформ і перетворень у вищій і особливо в середній школі, перш за все, визначається загальнокультурним, фаховим і духовним рівнем професорсько-викладацького складу. Як зазначав голова міжнародної комісії "Освіта XXI століття" Жак Делор, "роль педагога є вирішальною. Саме вчителі середньої і початкової ланки повинні знайти шляхи розв'язання тих важких завдань, які стоять перед освітою – сприяти прогресу, формувати глобальний спосіб мислення, забезпечувати соціальну злагоду" [6, 7].

3. Освіченість як чинник економічної стабільності

У сучасному світі в цілому освіченість фахівця визнано важливою складовою і окремою категорією суспільної економічної діяльності. В умовах швидкого розвитку технологій неперервна освіта стає вирішальним чинником забезпечення рівня

кваліфікації, який відповідає потребам суспільного виробництва. Володіння ж сучасними можливостями техніки виступає запорукою належної якості виконання людиною її професійних обов'язків.

Сьогодні, як ніколи раніше, стає зрозумілим, що фахівці, які не вміють чи не бажають навчатися, вже через 5-10 років безнадійно втратять свою кваліфікацію і зв'язок з виробництвом. На тлі зростаючої конкуренції на ринку праці та істотного підвищення вимог до працівника це може скласти серйозну загрозу матеріальному та соціально-психологічному становищу фахівця на все подальше життя. Прагнення ж і уміння самостійно підвищувати рівень свого професіоналізму стає не просто чинником самоствердження, а й надійним економічним підґрунтям можливості плідної фахової діяльності. Професійні знання і уміння стають сьогодні найціннішим капіталом. Саме неперервна освіта допомагає розкрити здібності людини, можливості її перекваліфікації або розширення спеціалізації, оволодіння суміжними дисциплінами. Неперервна освіта, самоосвіта гарантують фахівцеві економічну стабільність і належний добробут, навіть в умовах економічної кризи.

З іншого боку, імідж України у світі в XXI столітті визначатимуть ті, хто сьогодні отримує професійну освіту чи навіть тільки збирається її отримувати у вищих навчальних закладах. Фундаментальні і прикладні дослідження, що тільки розпочинають науковці вищої школи, складатимуть основу майбутніх винаходів, високих технологій та новітніх організаційних форм, які визначатимуть економічний розвиток нашої країни. Тож національна освітня система повинна набувати нових якостей, ставати здатною до гнучкості, диверсифікації, здатності передбачати майбутній розвиток суспільних потреб і задовольняти їх, завчасно готуючи відповідне кадрове забезпечення.

В той же час, як зазначає С.А.Танган, не слід перетворювати навчальні заклади на комерційні підприємства, які тільки "виробляють товари на продаж і надають платні послуги" [2, с. 5]. Проти цього виступає Дж.Пападопулос. Лауреат Нобелівської премії з економіки У.А.Льюїс одне із своїх досліджень спеціально присвячує економічним аспектам якості освіти. Рентабельність освітньої системи взагалі і професійної освіти зокрема неможливо обчислити сьогоdnішніми методиками. Витрати на неї – це інвестиції в майбутнє держави, в добробут її народу, в економічне і духовне відродження.

4. Роль неперервної освіти у формуванні професійних керівників-лідерів

Міркування, викладені вище, повною мірою стосуються такого інноваційного і специфічного завдання національної вищої школи, як формування кадрів професіоналів-лідерів, в першу чергу професійних керівників. Специфіка сучасної управлінської діяльності вимагає від них високої професійної культури, яка б включала і органічно поєднувала між собою гуманітарну, духовну, природничо-наукову, технічну та економічну культуру. На наш погляд, тільки єдність цих складових і може забезпечити належний професіоналізм керівника і, відповідно, успішність його діяльності. В той же час розвиток різних наукових дисциплін відбувається нерівномірно, різними темпами. Дуже часто потреби практики та досягнення одних наук стимулюють активізацію досліджень в інших. Це ж з певним часовим заганямням позначається й на змінах змісту загальної та професійної освіти, бо вимагає певного усвідомлення та психолого-педагогічного осмислення. Таким чином, фахова підготовка керівника завжди визначається досягнутим рівнем розвитку освітньої системи.

Розвиток же як предметної сфери діяльності керівника, тобто техніки і технології, так і економіки та управлінських технологій, не говорячи вже про духовність та загальну культуру, відбувається невинно. Після закінчення керівником навчального закладу такі зміни, інколи досить істотні, можуть залишитися поза його увагою. А без їхнього своєчасного освоєння це неминуче призводить до певної втрати рівня професіоналізму, яку не може компенсувати навіть набуття практичного досвіду. Поступово накопичуючись, відставання у різних складових може стати небезпечним через можливість певної загальнокультурної, а потім і професійної деградації фахівця.

Саме так сталося з переважною більшістю фахівців, що сформувалися як керівники за радянських часів. Своєчасно не усвідомивши характер радикальних суспільно-політичних, економічних та соціально-психологічних змін в Україні, вони фактично втратили важелі управління, що й стало однією з основних причин системної кризи в суспільстві й національній економіці. Тепер становище можна виправити тільки терміновим формуванням нової генерації професійних керівників. А це завдання вимагає якісно нових

підходів, принципово нової педагогічної системи.

Для розв'язання такого масштабного й надзвичайно важливого завдання необхідно врахувати сучасні досягнення психолого-педагогічної науки, здобутки існуючої світової практики підготовки менеджерів та перший досвід успішної діяльності керівників окремих вітчизняних промислових та інших підприємств. Всі ж ці джерела свідчать, що забезпечення формування і тривалого підтримання високого професіоналізму керівника можливі тільки із застосуванням принципів неперервної освіти та самоосвіти як однієї з найважливіших її складових.

Більш того, сучасний керівник повинен не тільки сам бажати і вміти постійно навчатися протягом усього свого активного трудового життя, а й вимагати цього від персоналу. Одним із обов'язкових елементів у структурі управлінських функцій завжди є виховання персоналу. Саме ця функція забезпечує поєднання різноманітних індивідуальних інтересів учасників спільної діяльності, мобілізацію їхньої мотиваційної сфери на досягнення стратегічних цілей організації. Водночас необхідно підкреслити, що ефективність результатів такої діяльності значною мірою визначається рівнем професійної підготовки людей. А щоб їх націлювати на постійне оволодіння знаннями, керівник сам повинен завжди поповнювати свій багаж загальних і фахових знань. В тому числі варто дечому вчитися і у своїх підлеглих.

Але неперервність фахової підготовки не слід зводити лише до самоосвіти. Принципи неперервної освітньої системи можуть плідно використовуватися і ефективно спрацьовувати лише за умови організації періодичного навчання або стажування саме у навчальних закладах. Тільки тут активно ведуться наукові дослідження. Вони забезпечують здійснення на професійній основі системного аналізу науково-технічного і соціального прогресу, визначення його провідних тенденцій і прогнозування можливих наслідків. Більш того, тільки тут систематизована інформація проходить відповідну психолого-педагогічну обробку і адаптацію для ефективного передавання слухачам під час навчально-виховного процесу.

Керівники іноземних фірм давно це усвідомили. Надзвичайно важлива увага щодо ролі людського чинника викликала появу у великих і навіть середніх фірмах спеціальних посад директора з менеджменту та розвитку людських ресурсів та відповідних потужних кадрових служб. Систематичне підвищення кваліфікації працівників, в тому числі

досить дороге стажування в закордонних університетах, стало нормою і основною передумовою кар'єрного росту [8-10].

Як переконливо свідчать праці О.В.Ставицької, М.І.Крулькевича, М.І.Нещадима та інших, тільки неперервна освіта задовольняє вимоги до фахівця ХХІ століття [9-13]. Додамо, що формування такої системи для фахової освіти професійних керівників-лідерів стає головною запорукою її економічного, культурного й духовного відродження.

Література

4. Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект / За ред. Н.Г.Ничкало. – К.: ВПОР, 1999. – 450 с.
5. Танган С.А. Высшее образование в перспективе ХХІ столетия // Педагогика. – 2000. – № 2. – С. 3-10.
6. Клартин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игр и дискуссии. (Анализ мирового опыта). – Рига: НПП "Эксперимент", 1998. – 180 с.
7. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Карамущенко, І.Ф.Кривонос та ін. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.
8. Сисоєва С.О. Теоретико-методологічні засади підготовки вчителя до педагогічної творчості // Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект. – К., 1999. – С. 176–212.
9. Лавриченко Н.М. Роль учителя в соціалізації учнівської молоді (європейський контекст) // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 101-108.
10. Ставицька О.В. Про моделювання спеціаліста в системі безперервної освіти // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 63–70.
11. Непрерывное образование: концепция и ее реализация в индустриально развитых странах // Персонал. – 1995. – № 2. – С. 54-63.
12. Крулькевич М.І. Складові безперервного підвищення рівня професійного навчання // Проблеми вищої школи. – 1993. – Вип. 78. – С. 24-26.
13. Нещадим М.І. Освіта протягом усього життя – необхідна вимога до фахівця ХХІ століття // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 14-16.
14. Delors J. Rapport a l' UNESCO de la Commission internationale sur l'education pour le vinght et unieme siecle. – Paris, 1996. – P. 157.
15. Bloom H., Calori R., Woot Ph. L'Art du Management Europeen. – Paris: Les Editions d'Organisation, 1994. – 150 p.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2000